

Kosta Čavoški

PRETPOSTAVKE I IZGLEDI ZA USPOSTAVLJANJE GRADJANSKOG DRUŠTVA U JUGOSLAVIJI

Početak jula ove godine u intervjuu datom „Mladini“ Stane Dolanc je još jednom iznenadio jugoslovensku javnost kada je povrdio *da se već založio za ukidanje člana 133. Krivičnog zakona SFRJ*, koji inkriminiše tzv. delikt mišljenja. Time se, bar na rečima, pridružio onima koji se već godinama zalažu za slobodu mišljenja i kritikovanja kao jednog od elementarnih uslova za uspostavljanje demokratskog poretka u ovoj zemlji, koji predstavlja i najvažniji element sve češće korišćenog pojma građanskog društva.

Sam naziv ovog delikta inkriminisanog članom 133. nije slučajno odabran. On je imenovan kao *neprijateljska* propaganda da bi se svako mišljenje koje se razlikuje od zvanične politike i ideologije označilo kao *neprijateljsko*, a onaj koji takvo mišljenje zastupa kao *neprijatelj*. Stoga je ova zakonska inkriminacija u članu 133. bila jedno od često korišćenih sredstava progona političkih neistomišljenika radi njihovog zastrašivanja, ućutkivanja, pa, ako treba, i višegodišnjeg utamničenja. Drugim rečima, tzv. delikt mišljenja predstavljao je jedno od osnovnih sredstava u rukama vlasti radi oštrog razlikovanja sledbenika i protivnika, prijatelja i neprijatelja. A takvo razlikovanje vršili su oni koji su na vlasti rukovodeći se maksimumom: „Ko nije s nama taj je protiv nas“. U tekućoj političkoj praksi ovo razlikovanje najčešće se vršilo pod vidom progona tzv. *klasnog* neprijatelja. O tome svedoče brojni primeri.

Godine 1966. Josip Broz Tito uznemirio je jugoslovensku javnost kada je izjavio da, posle više od 20 godina od okončanja građanskog rata, u novoj Jugoslaviji još uvek postoji klasni neprijatelj:

„Htio bih da kažem još nešto o klasnoj borbi, o čemu sam već ukratko govorio . . . U odlukama je dovoljno jasno kazano u čemu je suština klasne borbe. Razumije se, u Jugoslaviji se danas ne može govoriti o klasičnom vidu klasne borbe, o klasičnom vidu klasnog protivnika. U staroj Jugoslaviji klasni neprijatelj je imao vlast i materijalna sredstva. U novoj Jugoslaviji vlast imamo mi. Klasni neprijatelj, ili bolje rečeno klasni protivnik je razvlašćen. Ali fizički nije nestao, prisutan je. On ima veze sa svim mogućim faktorima klasnog protivnika u inostranstvu, i njegovu podršku . . .

Ima i nekih komunista koji postavljaju pitanje na šta se misli kad se pominje klasni neprijatelj. Pa on je tu, prisutan je. Za to smo mi krivi, jer nismo dovoljno budni.“¹

Ovde se suočavamo sa tvrdnjom da u jugoslovenskom društvu postoji klasni neprijatelj, iako su socijalističkom revolucijom ukinute klase, a posebno buržoazija kao neprijateljska klasa. Štaviše, oni koji nisu skloni da u to odmah poveruju, zaslužuju svaku pokudu i prekor. „O svemu ovome moramo voditi računa – upozorio je J. B. Tito – i, posebno moramo biti budni prema klasnom neprijatelju koga još uvijek ima. Mene malo iznenadjuje kad neki drugovi, čak i neki komunisti, pitaju da li kod nas može biti govora o klasnom neprijatelju . . . Pa veći dio teškoća

dolazi upravo zbog vrlo perfidnog rada klasnog neprijatelja.“² Ili kako je to J. B. Tito odmah potom objasnio: „Kad god se naša zemlja nadje na izvjesnoj prekretnici, u zaokretu kao bržem razvoju, kad god u takvim situacijama dolazi do raznih teškoća, neprijatelji se odmah pojavljuju i postaju vrlo aktivni.“³

Tako, po ovom kazivanju, sve one brojne teškoće na koje smo u našem privrednom i društvenom razvitku nailazili najčešće su bile posledica „perfidnog rada klasnog neprijatelja“ ili je, pak, ovaj neprijatelj koristio izvesne prekretnice da bi ove teškoće produbio i povećao. I što je najgore, izgleda da je, po ovom tumačenju, taj neprijatelj neuništiv, jer je posle svakog poraza ponovo dizao glavu. „Već sam rekao da ćete još imati teškoća, jer oni koji su sada pobijedjeni, samo su se malo pritajili. I, ako ne budete budni, oni će opet dizati glave. Oni će vam ponegdje i dalje bacati klipove u točkove, neće potpuno mirovati. Teško je preobraziti čovjeka koji je već toliko okorio, napustio socijalistički mentalitet i koji drukčije misli.“⁴

Time dolazimo i do one prave, u praksi primenljive definicije neprijatelja. Neprijatelj je onaj koji drukčije misli. I upravo je član 133, za čije se ukidanje sada zalaže Dolanc, bio i jedno od često korišćenih sredstava za progon, učutkivanje, pa i kažnjavanje takvih neistomišljenika. U mirnodopskim uslovima, kažnjavanje zbog tzv. delikta mišljenja praktično je značilo vođenje pritajenog građanskog rata protiv političkih neistomišljenika.

Istinsko uspostavljanje građanskog društva zahteva građansko pomirenje, obustavu bilo kakvog neprijateljstva prema vlastitim građanima i dosledno poštovanje načela trpeljivosti u međusobnim odnosima političkih suparnika, vlade i njenih kritičara. To, između ostalog, zahteva i ukidanje člana 133, koji svrstava našu zemlju u one države koje se još nisu dovinule do načela ideološke trpeljivosti.

Postojano razlikovanje prijatelja i neprijatelja nije, međutim, cilj za sebe. Krajnja svrha ovakvog postupanja sa pojedinim grupama građana kao sa neprijateljima je ovekovečenje neograničene vlasti u rukama nekolicine. U našim uslovima to je očuvanje monopola vlasti u rukama jedino dopuštene, vladajuće stranke. Ako se, dakle, želi monopol jednostranačke vlasti, moraju se učutkati, suzbiti i satrti kao neprijatelji svi neistomišljenici i protivnici, pošto trajno zadržavanje monopola vlasti nije moguće bez progona i nasilja. I obrnuto: stalno isticanje da postojeći poredak ugrožavaju brojni i opasni neprijatelji predstavlja najbolji izgovor za upotrebu mera državne prinude protiv onih pojedinaca koji ne dele mišljenje vlastodržaca ili dovode u pitanje neograničenost trajanja njihovog monopola vlasti. Čak se unutrašnja čvrstina ovako monopolisane vlasti pre svega potvrđuje odnosom prema onom *negativnom* — jeretiku odnosno disidentu kao neprijatelju i otpadniku. Utoliko se ovaj tip autoritarnog političkog poretka ne može održati bez onog suprotstavljenog drugog — neprijatelja koga uvek iznova treba ponižavati, gaziti i pobedjivati, da bi se ostali, poučeni njegovim stradanjem, držali u zaptu i poslušnosti. Otuda, ako nema neprijatelja, onda ih treba izmisliti, jer bi bez njih unutrašnja čvrstina ovakvog režima bila ugrožena. Kod nas je to bar lako — uvek se nadje neko nekonformističko omladinsko glasilo na čije su stranice prodrli „neprijatelji“.

Da bi se konačno ukinula sama mogućnost neprestanog razlikovanja prijatelja i neprijatelja i prikrivenog građanskog rata, mora se jednom za svagda odbaciti krajnja svrha zbog koje se to čini — očuvanje jednostranačkog monopola vlasti. Nužno je ukidanje monopola vlasti jedne političke stranke ili bilo koje ekskluzivne grupe, kao i svakog oblika partijske države, i to putem slobodnih i neposrednih izbora. Razvijeno građansko društvo podrazumeva slobodno okupljanje i udruživanje građana, kako u stručna, profesionalna, kulturna, sportska ili humanitarna udruženja tako i u političke organizacije i stranke. Ovo pravo na mirno javno okupljanje i udruživanje elementarna je pretpostavka svakog demokratskog poretka i nijedna grupa građana ne može u korišćenju tog prava biti stavljena u povlašćen položaj. Kako već postoji jedna politička stranka, koja je trenutno na vlasti, nema ni jednog valjanog razloga na osnovu kojeg bi se moglo sprečiti stvaranje drugih, pa i

alternativnih političkih stranaka ukoliko je pravo na udruživanje uistinu *opšte pravo* koje mogu da koriste *svi građani bez razlike*. U protivnom pravo na udruživanje nije nikakvo pravo već *ekskluzivna* privilegija koju praktično koriste samo članovi jedino dozvoljene vladajuće stranke.

Politički pluralizam je pretpostavka razvijenog građanskog društva u kojem se na bitno različit način postavlja i pitanje legitimnosti vlasti. I jednostranačka vlada može da bude i te kako legitimna, ali pod uslovom da počiva na valjano dobijenom pristanku naroda (*consensus populi*). Stoga niko ne može trajno i u nedogled raspolagati javnom vlašću pozivajući se samo na svoje ranije pobeđe i zasluge, istorijsku misiju i avangardnu ulogu. Poverenje onih nad kojima se vlada mora se uvek iznova zadobiti. Početni uslov su slobodni i neposredni izbori na kojima je svaki kandidat izložen konkurenciji drugih kandidata, pripadnika različitih političkih grupa koje se bore za poverenje birača.

Ovakvi izbori sigurno bi doveli do povremene smene na vlasti, pošto je malo verovatno da će jednom izabrana vlada biti kadra da uvek iznova zadobije poverenje birača. Uostalom, teži neuspesi u politici koja se vodi (o sunovraćivanju zemlje u ambis krize i da ne govorimo) moraju se platiti gubitkom vlasti kojom se raspolaže. Bilo bi, međutim, pogrešno ako bismo ideju građanskog društva sveli samo na ovako shvaćen *politički* pluralizam. U svesti svojih današnjih pobornika u Jugoslaviji, ideja građanskog društva znači mnogo više; ona pretpostavlja *autonomiju* slobodnog društva u odnosu na državnu vlast, odnosno samostalnost različitih oblika udruživanja i grupisanja građana izvan političke sfere u užem smislu te reči. Da bi se takva autonomija postigla, nužno je ukidanje diskrecionog prava upravnih organa da odlučuju o pojedinim slobodama i pravima građana bez priziva *nezavisnom sudstvu* i odgovarajuće sudske zaštite. Tako se, recimo, raznim proceduralnim smicalicama unedogled odlaže i osujećuje registrovanje pojedinih udruženja građana i nezavisnih glasila koje građani žele da izdaju, a na koja vlasti nemilo gledaju. Stoga umesto dosadašnje registracije, koja praktično znači *prethodno* odobrenje, valja preći na sistem prijave, koja predstavlja puko obaveštavanje nadležnog organa uprave da je dato glasilo pokrenuto ili da je neko novo udruženje osnovano.

Još je važnije napuštanje bilo kakvog paternalizma partijske vlasti prema građanima, koji poriče njihovu zrelost. Kao što u crkvi postoji odnos između božjih pastira i pastve koja ih sluša i sledi, tako i partija boljševičkog tipa pretpostavlja odnos između vodjstva i vodjenih, avangarde i širokih masa. Takva partija uvek bolje zna od samih građana koji su njihovi pravi odnosno istorijski interesi, pa otuda ima moralno i istorijsko pravo da ih vodi ne samo milom već, ako treba, i silom. Ideja građanskog društva pretpostavlja zrelost građana da sami sude o vlastitim interesima i potrebama bez tudjeg rukovodjenja. Takvim građanima nije potrebna nikakva samovlasna avangarda kojoj oni ne bi mogli da u bilo kom trenutku uskrate poverenje.

Pored već pomenutih, mogle bi se navesti i druge pretpostavke bez kojih građansko društvo nije moguće. U ovom kratkom radu treba ipak nešto reći i o samim izgledima da se građansko društvo u dogledno vreme uspostavi. Na žalost, oni nisu veliki. Svako ko dobro poznaje današnje jugoslovenske prilike više je sklon pesimizmu nego optimizmu. Naročito se treba bojati nasilnog „raspleta“ koji bi nas sve unazadio, a ništa ne bi rešio. Još je verovatnije zadržavanje i dalje pogoršavanje postojećeg stanja krize, raspada i bezizlaza, pošto je ovaj narod kadar da podnese još veće poniženje, nestašicu i bedu.

Pa ipak, neka mala nada postoji. Negde manje a negde više došlo je ne samo do razvoja kritičke inteligencije i relativno slobodne i kritički nastrojene štampe, naročito omladinske, već i do izvesnog prevrata u javnom mnenju, koje više ne uzima zdravo za gotovo ono što nude zvanična politika i ideologija. Čak su se u pojedinim delovima zemlje, naročito među mladima, pojavili novi, alternativni pokreti koji iz temelja dovode u pitanje zatečeni model boljševičkog političkog

monizma. Najdalje u ovome otišla je Slovenija i ona danas u ovom pogledu predstavlja uzor za celu Jugoslaviju. Ali se istovremeno pojavljuju i mnoge nedoumice.

Postojeći sistem boljševičkog jednostranačkog monizma uspostavljen je nasilnom revolucijom kojom su suzbijeni, satrti, izopšteni, pa i fizički uništeni skoro svi ondašnji protivnici tog novog poretka stvari. Uz to se ovaj poredak godinama održavao neprestanim pravljenjem razlike između prijatelja i neprijatelja, da bi se ovi poslednji učutkali, utamničili, a ponekad, naročito u prvoj posleratnoj deceniji, i ubili. Danas su znatno ublažene najgore strane ovakvog režima, naročito u pojedinim delovima zemlje, ali se sama njegova priroda nije promenila. Otuda su svi oni koji razmišljaju o uspostavljanju građanskog društva suočeni sa teškim i dalekosežnim pitanjem: da li se postojeći poredak može mirno i postupno preobraziti u pluralistički demokratski sistem ili se, pak, jedino može ukinuti na onaj isti način na koji je i uveden – novom revolucijom koja uključuje i primenu nasilja? Za ovo drugo rešenje govori logika borbe za vlast i maltene svekoliko istorijsko iskustvo uvodjenja novih oblika političkog i društvenog poretka. Jer, svako uvodjenje novina je vrlo teško, a najčešće i veoma rizično i opasno. Otuda onaj koji uvodi novo mora da računa kako sa neprijateljstvom onih kojima je bilo dobro u starom uredjenju tako i sa ukorenjenom nepoverljivošću ljudi koji nikako ne veruju novinama, dok se o njima ne osvedoče dugim iskustvom. Stoga su u istoriji uspevali samo naoružani proroci, a nenaoružani propadali. Mojsije, Kir, Tezej i Romul uspeali su da pobeđu, jer su svoje državotvorne ideje umeli da utvrde ne samo uverljivošću duha već i snagom mača. Za razliku od njih, Savonarola je išao napred goloruk, delujući samo snagom duha, i zato je morao da propadne čim je masa prestala da veruje u njega.⁵

Ako se pažljivije prouči ovaj Makijavelijev nauk, zapaziće se da on pominje samo jednog nenaoružanog proroka – Savonarolu, iako i o naoružanim i o nenaoružanim prorocima govori u množini. To nas navodi na pomisao da je, pored Savonarole, morao imeti na umu i jednog od najvećih nenaoružanih proroka svih vremena – Isusa Hrista. Stoga se s pravom može postaviti pitanje: kako je Makijaveli na osnovu pomenutog nauka mogao da objasni širenje i pobeđu hrišćanstva? Zar je konačna prevlast hrišćanstva u Rimskom Carstvu i potonjoj Evropi bila samo posledica Konstantinovog neočekivanog priklanjanja hrišćanstvu u kojem je tražio oslonac za svoju vlast? Zar u vreme Konstantina hrišćanstvo već nije bilo moćna duhovna sila koja je mogla da motiviše ondašnje političare i državnike? I zar najbolji dokaz te samosvojne snage tadašnjeg hrišćanstva nije potonji neuspeli pokušaj Julijana Odstupnika (Apostate) da ga potisne i time povрати prevlast drevne paganske vere?

Upravo primer širenja hrišćanstva pokazuje da se novi poredak stvari ponekad može uvesti ne samo silom već i miroljubivom propagandom kojom se obraćaju ljudske duše. Isus Hristos je bio nenaoružan prorok, baš kao i njegovi apostoli i prvi potonji sledbenici. To im ipak nije smetalo da svojim propovedima potisnu stare paganske kultove i tadašnji civilizovani svet privedu novoj veri.

Prvobitno širenje hrišćanstva u Rimskom Carstvu bilo je, dakle, redak izuzetak koji samo potvrđuje pravilo da u istoriji uspevaju naoružani proroci, a nenaoružani propadaju. Taj izuzetak nije bio i jedini. Stoga nije isključeno, iako nije ni izvesno, da se i u nas tako nešto može ponoviti. Najveće ohrabrenje pruža danas stanje duhova u Sloveniji. Posle dve decenije iznošenja kritičkih pogleda i zahteva za demokratizovanjem postojećeg poretka, što je sa istom upornošću činjeno i u drugim delovima zemlje, u Sloveniji su ove ideje skoro postale vladajuće ideje. Njih listom prihvata omladina, velika većina intelektualaca, dobar deo novinara, a uticajni ljudi u državnom i partijskom aparatu ispoljavaju prema njima ohrabrujuću trpeljivost i blagonaklonost čak i onda kad ih u svemu ne prihvataju. Uz izvestan oprez, moglo bi se reći da je došlo do bitnog preloma u slovenačkom javnom mnenju, tako da zastupnici starih pogleda i represivnih metoda moraju da se bore protiv struje, rizikujući time da ostanu kratkih rukava u prvoj sledećoj raspodeli

visokih položaja. Dolanc je to blagovremeno osetio, pa je prihvatio ono jednostavno, a ipak vispreno načelo praktične političke mudrosti: pripiši sebi u zaslugu tolerisanje onoga što se ionako ne da sprečiti. Zato je, s olakšanjem da ne štrči, i mogao da kaže: „Mi, Slovenci, veoma (smo) jedinstveni u političkim stavovima, . . . među nama nema razlika.“⁶

Možda su ova podozrenja prema Dolančevoj iskrenosti neopravdana. Možda su duge godine života u jednom neiskrenom i izopačenom svetu politike stvorile u nama naviku da više nikome od onih koji su na vlasti ne verujemo. Godine koje su pred nama pokazaće koliko je bila opravdana sumnja a koliko vera u ovakve ljude. Za sada nas u isti mah obuzimaju i strah i nada.

NAPOMENE:

¹ Josip Broz Tito, „O ulozi komunista u sporovdjenju reforme“, završna reč na III. plenumu CK SKJ, 11. marta 1966, *Borba za mir i medjunarodnu saradnju*, Beograd, „Kultura“, 1970, str. 131–132.

² „Odgovori na zdravicu na ručku u Drvaru“, 10. aprila 1966, *op. cit.*, str. 172.

³ „Moramo voditi računa o tome da Jugoslavija bude jedinstvena i čvrsta socijalistička zemlja“, 22. avgusta 1966, *op. cit.*, str. 317.

⁴ Josip Broz Tito, „Naša revolucija teče, jer stvaranje socijalizma je revolucionaran put“, *Politika* od 13. decembra 1972, str. 2.

⁵ N. Makijaveli, *Vladalac*, Beograd, „Rad“, 1964, str. 22–23.

⁶ Intervju prenet iz „Mladine“, *Intervju* br. 160 od 17. jula 1987, str. 41.